

Fekete Csaba

A genfi zsoltárdallamok ritmusának módosításához

Csomasz Tóth Kálmánt arra kérte Berkesi Sándor 1983. szeptember 13-án kelt levelében, hogy preparálja ki az 1948-as énekeskönyv egy példányát a jövő szerkesztőinek

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) tudományos főmunkatársa, a ReZeM elnöke.

és kutatóinak eligazítására, és elküldte az 1967. évi nagyalakú (4°) kiadást erre a célra. Az énekeskönyv szerkesztője szeptember 25-én válaszolt, majd a kitanított példányt dedikációval küldte vissza: *Berkesi Sándornak szeretettel Budapest, 1983. szeptember. Csomasz Tóth Kálmán.* Nem ekkor fejezte be feljegyzéseit: korrekcióinak egyik részét 1984-ben írta le, az ajánlás a bejegyzések kezdetét jelöli.

Méltányolnunk kell ezt a hajlandóságot. Általánosan tapasztaljuk, hogy az elmúltak megörökítését jelentős személyiségek is megvetik. A hajszolt életmód, az irányváltások, megkeseredések nem kedveznek az önelemzésnek. Az sem ritka, hogy sokat tapasztalt öregek kereken megtagadják az ifjabb nemzedék tájékoztatását, elhallgatják a történeteket, eltüntetik vagy megsemmisítik a dokumentumokat. A XX. század első felének egyháztörténetében —amelyet Török István, az ötvenhat után hallgatásra ítélt teológiai tanár egyházunk pusztai vándorlása névvel emlegetett— volt egy írástudatlan szakasz. Eredetileg sem készültek dokumentumok. Szóbeli utasítások és paktumok voltak érvényben. Azután is, hogy a telefonos utasítások kora elmúlt, elmaradt minden emelkedett önelemzés és a színpalak mögötti történések feltárása. A rendszerváltás szertartásából hiányzott a vallomásosság és a feloldozás. Ennek jegyében kell vállatunk közeli múltunkat. A mába érő tegnap önmagában is nélküli a biztosságos távlatot. Fogózók hiányában még elesettebben tapogatózik az utód. Mégis vállalkoznia kell, ha szíves-örömet továbblépne, és ha szeretne elkerülni többször megjárt zsákutcákat.

Csomasz Tóth Kálmán tehát kitanított egy énekeskönyvet. Református egyházunk kedves Kálmán bácsijának szívbéli barátját, harcostársát és vitapartnerét, Kálmán Lajost is —amint alább kitűnik— foglalkoztatta az ügy. Ebből következik, hogy a református gyülekezeti énekeskönyv ugyanazon kiadásának egy másik példányában szintén találunk módosításokat; részben az előző példányból másolta bele ezeket Kálmán Lajos,¹ saját korábbi ceruzás jegyzetei közé. Továbbá tartalmazza ez a második példány maga Csomasz Tóth Kálmán sorok között vagy a lapok alján, karéján pótolta további módosításait. Van tehát

¹ Az előzéklapra ceruzával bemásolta a másik példányban található elvi álláspontot. Ugyanazon a lapon lehúzza <Innen?> szó látható, majd az előszó végén tintával folytatódó szöveg közepére —szintén ceruzával— írt *Innen felolv.* szavak arra mutatnak, hogy Kálmán Lajos valamilyen (a Sztárai Társaságban vagy baráti körben elhangzott?) előadásában is felhasználta ezt az áttekinthet, mondhatni szellemi végrendeletet a gyülekezeti éneklésről alkotott vélemények formálására.

nem is egy, hanem két kitanított példányunk. E második példány címlapjára ez van felírva:

Csomasz Tóth Kálmán
 prozódiai és stiláris igazításai
 a genfi zsoltárszövegeken, melyek
 együtt a zsoltárdallamok és írt
 dicséreteken.

Budapest,
 1984. esztendőben.

Harminc éves tapasztalatok alapján megfogalmazott szerkesztői vélekedés van így birtokunkban. Ez érinti Szenci Molnár Albert zsoltárszövegének megkurtyítását, tömörítését, az 1948-as kiadáshoz képest még további strófáinak kiirtását és átdolgozását, valamint a kapcsolódó kérdéseket. Ezzel a témával külön előadásban foglalkoztam a ReZeM szakmai napján (2003. május 17-én); mintegy folytatva a ReZeM 2002. októberi konferenciáján, Pápán elhangzott előadásomat. A szövegek vizsgálatára összpontosítva elhagytam akkor annak a taglalását, hogy helyenként milyen módosított ritmusú dallamrészletek sorakoznak a két preparált énekeskönyvben. Némi kivétellel ezek csak abban a példányban találhatóak meg, amelybe Kálmán Lajos bemásolta egyes elhagyott strófák szövegét,² és a lapszéleken megjelölt vagy megkérdőjelezett számos szövegrészt, de ezek értelmezéséhez nem írta le a megoldás kulcsát. Célját, véleményét, álláspontját csak találgathatjuk.

Azt vélhetjük, hogy folyamatosan megvitatták ezeket a szinkópás dallamokat és a megoldás egyéb kérdéseit egymás között. A dallamok módosításának csaknem mindegyike a Kálmán Lajos énekeskönyvpéldányában található meg csupán. Van néhány ceruzával odafirkantott jele annak, hogy Kálmán Lajos nem fogadott el mindent a javaslatokból. Arra nincs semmi magyarázatunk, hogy ezeket dallammódosításokat miért nem jelezte az énekeskönyv Berkesi Sándornak ajánlott (első) példányában Csomasz Tóth Kálmán.

A 84. zsoltár kezdősora (*Ó, seregeknek Istene*) fölé odaírta a módosítást Csomasz Tóth Kálmán, ennek értelmében ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ helyett: ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ a javaslata. Ezzel visszaállította e dallamsor eredeti ritmusát. Másutt ez sem Szenci Molnár Albert kiadásaiban, sem egyéb hazai énekeskönyvekben nem található úgy, mint

² A népdalcsokrok mintájára gyülekezeti énekkaroknak zsoltárcsokrokat állított össze. Ezekben olyan verseket is felfedezett és fel is használt, amelyeket az 1948-as énekeskönyv elhagyott, illetve olyan további strófákat is kiválasztott, amelyeket Csomasz Tóth Kálmán 1984-ben elhagyhatónak minősített. Például a 115. zsoltár kihagyott záróverse mellé írta: *Pótlendő!* — vagy a 141. zsoltár kihagyott 7–8. verse mellé: *kár kihagyni!*

1948-ban. Ez a helyesbítés mindkét példányban megvan. Himnológiai kézikönyvében ennyi a megokolás: a próba-énekeskönyv „a 84. zoltár első sorának kezdetében a ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ritmusalakot a XVI. század vége óta használatos és ismert németországi módosulásnak megfelelően a második sorral egyező ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ formával cseréli fel, amely a magyar szövegnek is sokkal inkább megfelel...”³ Jól ismert és gyakori vonása a genfi zoltárdallamok szerkezetének, hogy az első sor ritmusa többször nem azonos a rá következő sorokéval. Ennek egyik legjobb példája a 32. zoltár (*Ó, mely boldog az oly ember éltébe*). Ezt tekintve a sor ritmusának visszaalakítása feltétlenül helyes és szükséges.

A 92. zoltárban egészen másféle, és nem is csupán dallamjelölési eltérés van az 1948-as megoldáshoz képest. A rövidsoros strófák sorainak záró nyolcadát és a következő sor kezdő nyolcadát gerendával ̣ foglalta össze Csomasz Tóth Kálmán, egynek tekintve két-két sort: (*Ékes dolog dicsérni, Uram felségedet*) ezért a lejegyzés ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ helyett ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪. Hasonlóan történik a zoltár többi sorában is, tehát: *És a te nevedet Énekkel magasztalni — Hogy ember áldja reggel Te nagy jóvoltodat És igazságodat Dicsérje minden éjjel*. Ezt a módosítást ceruzával bemásolta saját példányába Kálmán Lajos. Megoldatlan, nem is feszegetett kérdése a genfi zoltárok értelmezésének, hogy másként értékelték egyes strófák szerkezetét a költők, és másként a zeneszerzők. A tagolás, tehát egybefoglalás vagy elkülönítés hat az ízléses és tudatos éneklésre. Hosszú-soros zoltárok öt-tíz strófájának végigéneklése közben derülnek ki az ilyen gondok, amelyekre a magyar református himnológia mindeddig nem figyelt.⁴

Csomasz Tóth Kálmán, amint módosításai mutatják, élete alkonyán elképzelhetőnek tartotta a négyszólamúként fogant genfi dallamok harmóniás megszólaltatásának folyamatába szervesen illeszkedő szinkópás képletek eltüntetését, tehát az ilyen sorok ritmusának módosítását a 13., 30., 31., 34., 35., 39., 41., 43., 44., 56., 60., 71., 89., 90., 121., 125., 126., 129. zoltárban. Hogyha valóban tekinthetnénk egyszólamúnak a genfi zoltárdallamokat, akkor a szinkópák — különösen a kettős szinkópák — értelmetlenek, hisz valós funkciójuk csak a hangszeres és énekelt többszólamúság zárlati késleltetésében és a basszushoz viszonyított helyzetükben, a tonika—domináns—tonika fordulatban van.⁵ Ezért ezeknek a zoltároknak a megfelelő soraihoz odajegyezte a lapszélre a módosított rit-

³ *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. (Református Egyházi Könyvtár XXV.) 253–254.

⁴ A genfi zoltárok azonos lejegyzésű többi dallamára, tehát a gyakran fölbukkanó típusra nincs semmi utalás a jegyzetekben, noha ez a gond egész sor zoltárban ismétlődő probléma. Az is fogas kérdés, hogy miért csak ennek a zoltárnak a módosítására gondolt Csomasz Tóth Kálmán; továbbá a többi hasonlóra volt-e javaslata és elképzelése?

⁵ Teljesen azonos módon bánik Goudimel a szólamokkal: a domináns–tonika fordulatokban a basszus tercének szinkópázó késleltetése bármikor előfordulhat a három felső szólamban. A cantus firmus is egyformán lehet a tenor, a contra és a superius szólama. Alig van olyan zoltárdallam, mint például a 15. zoltár, amelyben a harmonikus menet sehol nem tartalmaz szinkópás késleltetést. Kevés helyen találjuk viszont azt, hogy késleltetés nélkül van szinkópa több szólamban, ilyenkor mindig a basszus is együtt halad a három felső szólammal.

must, illetve eleinte oda is írta, hogy *alternatív ritmusjelzés, alternatív stb.*, valamint a kottaszárakat tintával módosította: nyolcadot negyedre, vagy fordítva, másutt pedig ki is írta a sor módosított ritmusát a margón az illető dallamsor mellé.

Nincs mindenütt ritmusmódosítás a dallamokban. Így a 47. és 99. zsoltár, vagy a 100., 105., 106., 141., 145., 148., stb. zsoltár szinkópás és sesquialterás képletei érintetlenek. Miért, miért nem, nincs semmi utalás arra, hogy ezek másként ítélandók meg, vagy hogy az azonos szerkezetűekhez képest akkor hogyan értékelhetők.

A kérdésben ennél több ellentmondással is szembesülünk. Csomasz Tóth Kálmán ezt írta 1950-ben a kettős szinkópák feloldása vagy az egymás mellett álló páros és páratlan osztású alakok kiegyenlítése tárgyában, amire találhatók itt-ott példák külföldön: „ezt azonban egyrészt a legújabb külföldi énekeskönyvek zsoltárdallam-kozlései ismeretében, másrészt az eredeti dallamformák tisztelete következtében sem vállalhattuk. Ilyen, az eredeti alaktól itt-ott nagyobb mértékben eltérő «magyar variáns»-értelmezést csak akkor éreznénk jogosultnak, ha annak gyökereit az elmúlt idők magyar református gyakorlatának a dallamokon végbevitt és írásban is átörökítődött zenei módosulásaiban lehetne kimutatni. Ilyenek hiányában minden elméleti úton gyártott módosítást önmagunkkal szemben is stílusmerényletnek kellene minősítenünk.”⁶ Igaz másfelől az is, hogy a genfi zsoltárdallamok többszólamúságába foglalt problematika sem volt elrejtve Csomasz Tóth Kálmán előtt. Ezt kézikönyvében szintén érinti, mi sem hagyhatjuk felemlítés nélkül.

Elmondja, hogy a zsoltárok négyzsolamú tételei nem liturgikus célra készültek ugyan (így szól a szokásos megokolás), az istentiszteleti éneklés is teljesen egyszolamú volt a XVI. században (vagy legalább eleinte) és hangszeres kíséret nélküli. Nem is minősülnek gyülekezeti éneklésre alkalmasnak a tenor-praxis-technikával feldolgozott zsoltárok, mégis a dallamok „egyszolamú alakjuk minden szépsége és teljessége mellett is harmonikus keretet kívántak, és végül mivel a kor európai polgári műveltségét a zenei írásbeliség, tehát a hangjegy után való társas éneklés magasfokú és általános készsége jellemezte, könnyen érthető, hogy a genfi zsoltárdallamok népszerűsítésének legfőbb eszköze a *Goudimel* letéteinek éneklése lett.”⁷ 1983/1984-ben keletkezett jegyzetei szerint az 1948-as énekeskönyv szerkesztője ettől a látástól eltért avagy lemondott a korábban helyesnek elfogadott megoldásról. Az énekeskönyv két példányába jegyzett módosítások alább ezt szemléltetik.

A 13. zsoltárban a lapszálon kottával találunk egy ♩ képletet, majd ezt megcsillagozva a lap alján kétségtelenül megfogalmazta változtató szándékát Csomasz Tóth Kálmán: *A 2. sor dallamában a szinkópa helyett.* E dallamsorban (*Míg nem emlékezel rólam?*) tehát ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ helyett ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ a módosított ritmus.

⁶ Op. cit. 253.

⁷ Op. cit. 101.

Kálmán Lajos ceruzával kérdőjelet rajzolt alá, és úgy látszik, ezzel a megoldást nem a dallam, hanem a szöveg ilyen módosításában kereste, mert ezt is oda-jegyezte: [Míg nem] *emlékszel meg* [rólam].

Bourgeois L., Genf, 1542.

Mig- len fe- lej- tesz el U- ram,
Míg nem em- lé- ke- zel ró- lam?
A te or- cá- dat én e- lő- lem,
(Ö- rök- ké el- rej- ted- e tő- lem?
Mi- re nem kö- nyö- rűsz raj- tam?

2. Míg tanácskozzam szívemben? Míg keseregjek elmémben, Még nappal is csak gondolkodván, Ellen-ségem reám míg rohan? Míg uralkodik fejemen?

3. Tekints reám, kegyes Uram! Szánjad meg az én nyavalyám! Szemeimet világosítsd meg, Hogy életemben viduljak meg, Halálban el ne aludjam.

* 2. sz. szövegdallamát a szinkópa helyett

A 30. zsoltár zárósorában (*Hogy nyavalyámon vígadjanak*) helyett a módosított ritmus;⁸ ez a lap alján kótával kiírva látható, majd pedig alá még ez is oda van jegyezve: (*alternatív ritmusjelzés*).

És meg nem en- ge- dől a- zok- nak,
Hogy (nyá- va- lyá- mon) ví- gad- ja- nak.
főj- dal- mi- men (g i i) 57
(alternatív ritmusjelzés)

A 31. zsoltár kezdősorában (*Uram, én csak te benned bízom*) a szinkópa meg van csillagozva, helyett a módosított ritmus, a lapszálen még (*alternatív jelzés*) olvasható.

A 34. zsoltár harmadik sorában (*És az ő szent dicséretét*) a kettős szinkópa helyett, valamint zárósorában (*És örülnek rajta*) helyett a módosított ritmus. Itt már csak ennyi van magyarázatul a lapszálen, és ezentúl mindig a többi zsoltárnál: *Alternatív*.

⁸ Azzal nem foglalkozom, hogy itt —és ez másutt is sűrűn előfordul— a változtatással a sor prozódíája nem javult, hanem romlott.

A GENFI ZSOLTÁRDALLAMOK RITMUSÁNAK MÓDOSULÁSÁHOZ 427

Itt Kálmán Lajos kezeírásával a kezdősor módosítása mellett ? is látható, ez a ritmus módosításával kapcsolatosan eltérő vélekedésre vonatkozhat.

A 89. zsoltár dallamának zárósorában (*Te szent igazságod és a te fogadásod*) a kettős szinkópa helyett a módosítás.

És hogy mind az é-gig e-rő-sí-
ted, meg-tar-tod Te szent i-gaz-
sá-god és a te fo-ga-dá-sod.

A 90. zsoltár második sorában (*Uram, téged tartottunk hajlékunknak*) helyett a módosítás.

A 121. zsoltár kettős szinkópás negyedik sorában (*Isten az én reménységem*) helyett a módosítás: ez a hasonló megoldások között másutt nem látható így. Kálmán Lajos a Kodály változtatásait ceruzával hozzájegyezte, | ütemvonalakat rajzolt,¹¹ valamint az első sorból törölte a kapcsokat, illetve a többi versben is jelezte | vonalakkal a tagolást.

A 122. zsoltár hetedik sorában (*A Jeruzsálem jól megépült*) helyett a módosítás. Tintával kérdőjel ?, majd ceruzával Kálmán Lajos <alternatív módosulhat!> lehúzott jegyzete van alatta.

A 125. zsoltár utolsóelőtti sorában (*Mint a Sion hegye megállnak*) helyett a módosítás.

A 126. zsoltár kezdősorában (*Mikor a Siont az Isten*) helyett a módosított ritmus.

A 129. zsoltár zárósorában (*Mégsem fogyathattak el teljességgel*) helyett a módosítás.

A kérdés margójára nem csak Kálmán Lajosnak kellett kérdőjeleket jegyeznie. Immár az új évezred nemzedékére szakadtak rá ezek a meggondolásra méltó, és egyáltalán nem egyöntetű megoldásokat sugalló szemléleti gondok. Kapcsolódnak az egyoldalú és anakronisztikus kálvinizmushoz. Szó sincs arról, hogy Calvin sikeresen megvalósíthatta volna liturgikus álláspontját; sem arról, hogy a hazai reformátusság valaha azt képviselte volna az elmúlt századok folyamán, ami a Calvin elemi szándéka volt, és például a Calvin által feltétlenül vállalt zsoltározás képviselője megmutatkoznék mai istentiszteletünkön és érvényesülne imaéletünkben. Jellemző, hogy Goudimelnek a Bólya József gondozta és 2003 tavaszán forgalomba került négyszólamú zsoltárfeldolgozása

¹¹ Ezt megtette máshol is, például a 114. zsoltár dallamsoraiban.

tartalmazza legelőször Calvin teljes előszavát magyarul.¹² Rövidítve az Ágoston—Árokháty—Karácsony szerkesztette jugoszláviai énekeskönyvbe került bele (Szabadka 1939), korábban a magyar kálvinisták egyáltalán nem foglalkoztak vele, soha nem is vettek róla tudomást.

Ezen túl is félsz lengi be a téma egyes babonásan kitüntetett részleteit, mintha veszélybe kerülne a magyar reformátusság identitása, ha valaha úgy merne dönteni, hogy választására nem bólintott eleve Calvin. Úgy tekint a XVI. századra ez a szokványos teológiai megközelítés, mintha *absolute* és *eleve* a magunk felelős és értő döntése fölé kellene rendelnünk azt, amiről Calvin *pro* vagy *contra* valaha nyilatkozott (vagy megnyilatkozhatott). Az istentiszteleten más a gyakorlat. Természetes, hogy szól az orgona (vagy pótléka), noha Calvin nem szerette az orgonát. A többségi véleményben ma is hiányzik annak tudatosítása, hogy még nem létezett Calvin korában orgonakíséretes egyházi ének, tehát erre semmi módon nem vonatkozhatott az állítólagos tilalom. Orgona nélküli egyszólamúságra törekvésről ma nincs szó, vagy arról, hogy ismételten végig elénekelnék a mai reformátusok a zoltárkönyvet. Kompenzálhatjuk a dallamképhez ragaszkodás eszményével eme fogyatékoságunkat, meg az állítólagos tiszta modalitás varázsszerével ezt az álságos kálvinizmust?

A holland szigorú kálvinizmusból kinőtt himnológus-lelkész Hasper —Csomasz Tóth Kálmán nemtője— felemás érvekkel bizonygatta törekvéseit. Ezzel van összhangban, amit az énekeskönyv előszava végére beírt Csomasz Tóth Kálmán: „A diézisek hiánya a zoltárdallamokban eredeti és hiteles! Maróthy [!]¹³ György a maga kiadásában már a későbbi dallamváltozásokat vette át, melyek a gyakorlatban akkor már elterjedtek voltak. A franciaországi és a francia-svájci énekeskönyvek most is a módosítatlan dallamalakokat tartják tiszteltben. A németek és hollandok a diézishez álltak, H. Hasper és mozgalmát kivéve. Mai ökumenikus (részben kat.) gyűjtemények kevés genfi dallamában nincs diézis! Ugyanígy a cseh énekeskönyvben (1974) sem!”¹⁴

Csomasz Tóth Kálmán lépre ment. Hasper értelmezése nem fedi azt, ami Bourgois és Goudimel egykorú munkáiból kiolvasható vagy expressis verbis olvasható traktátusában. A diézis nem későbbi találmány vagy romlás, hanem az egykori stílus integráns része. Calvin pedig ez ügyben semmit nem mondott; nem lévén zenész és zenetörténész, nem is mondhatott. Hasper képtelen volt ezzel kapcsolatosan szélsőségektől mentes vélekedésre, és az egykori bizonyságoknak a korabeli gyakorlat és szemlélet szerinti tudomásul vételére. Csomasz Tóth Kálmán élete végén azonban csak részben vállalja korábbi álláspontját. A Hasper által ugyanígy védelmezett más dallamalkotókkal (szinkópák, szünetek) kapcsolatban eljutott az engedékenység álláspontjára —némileg túlzott

¹² Claude Goudimel: *Zoltárok. Négyzólamú kórusok a genfi zoltárok dallamaira. 1565. Szenci Molnár Albert verseivel.* Közreadja Bólya József. Bp. 2002.

¹³ A név csak a Kálmán Lajos másolatában olvasható így, a másik példányban Csomasz Tóth Kálmán a név helyes alakját írta.

¹⁴ Az énekeskönyv 10. lapjára másolva tintával.

is ez az engedékenysé—, amint ezt a Kálmán Lajos példányába jegyzett alternatív ritmummodosítások szemléltetik.

A mai holland protestantizmus egyáltalán nem tanúsítja Hasper vélekedésének meggyökerezését.¹⁵ A himnológiai szakirodalom sem.¹⁶ Az imént idézetekkel ellentétben az újabb énekeskönyvek is más dallamközlési gyakorlatot és szemléletet képviselnek.

Nem fogadták el Hasper nézeteit például a holland eredetű amerikai gyülekezetek. Ők eredetileg holland nyelven énekelték a zsoltárokat, helyenként a XX. század közepén is, ma már angol nyelvű énekeskönyvet használnak. Ebben a genfi zsoltároknak csupán ötödrésze van, a többi mai átköltés más dallamokra. A genfi zsoltárok dallama azonban kivétel nélkül diézissel található.¹⁷

Van diézis például a korábbi francia-svájci énekeskönyvben.¹⁸ Van a svájci németek legújabb énekeskönyvében is.¹⁹ A százötven zsoltárt restauráló református párizsi zenei egyesület (Fédération Musique et Chant de la Réforme) francia kiadása a hiányzó diéziseket és szüneteket egyaránt pótolta. Helyenként —a négyszólamú közlés ellenére— a dallamképleteken is változtatott ez a kiadvány, amely többek között Pidoux még nem publikált kutatási eredményeire alapozta felfogását.²⁰ Igaz, mindenütt a felső szólamba került a cantus firmus a tenorból, és ez helyenként megokolhatja, de nem mindenütt, némelyik szinkópás képlet feloldását. Reméli is a szerkesztőség, hogy talán nem bőrtönzik be.²¹

Milyen következtetés lenne elfogadható mindezek nyomán, hogyha ezzel az ellentmondásokat feloldhatjuk?

Legyen-e kétféle kiadása a genfi zsoltárkönyvnek Magyarországon?

¹⁵ Saját felekezete sem fogadta el istentiszteleti használatra zsoltárátköltését. Továbbra is az 1773-as szöveget használják, amelynek leváltására törekedett. „Selbst bei den Baptistengemeinden und bei den Adventisten wird der Genfer Psalter in der Textfassung von Hasper benutzt“ — állapította meg Michael Lohrer az EKG átszerkesztése idején (1995-ben) készült felmérésében (*Psalmensingende Kirchen heute*).

¹⁶ Hasper munkásságát kritikailag feldolgozta doktori értekezésében Bernard Smilde (Leewarden 1986). Észrevételeit Hamar István ismertette a ReZeM által egy évtizeddel ezelőtt rendezett konferencián; vö. „... eleitől #ogva ...” *Tanulmányok, dolgozatok, hozzászólások a genfi zsoltárok énekléséről*. Bp. 1993. 43–46.

¹⁷ *Psalter Hymnal. Including the psalms, Bible songs, hymns, ecumenical creeds, doctrinal standards, and liturgical forms of the Christian Reformed Church in North America*. Grand Rapids, Michigan 1978. 1984.

¹⁸ *Psaumes, Cantiques et Textes pour le culte à l'usage des Églises réformées suisses de langue française. Recueil à 4 voix*. Edité par la Fondation d'édition des Églises protestantes romandes. Lausanne 1976.

¹⁹ *Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz*. Friedrich Züri, Reinhardt Verlag Basel und Theologischer Verlag 1998.

²⁰ *Le Psautier Français. Les 150 Psaumes versifiés en français contemporain. Mélodies originales du XVIe siècle harmonisées à quatre voix*. Lyon, Réveil Publications 1995. Fédération Musique et Chant de la Réforme.

²¹ „Les rédacteurs de ce Psautier espèrent, grâce à la bienveillance de leurs lectures, échapper au châtement infligé à Loys Bourgeois par le Conseil de Genève en 1551 pour avoir «corrigé les psaumes» (24 heures de prison...)!” Az énekeskönyv elején írja ezt Jacques Feuillie: *Le Psautier français et sa musique*. 24.

Nem egy tudományos meg egy gyülekezeti (és tudománytalan), hanem legyen-e egyszólamúnak tekinthető az egyik, és ennek értelmében módosított ritmusú dallamokat tartalmazzon, és legyen-e négyszólamú a másik, amely a korabeli és hiteles harmóniás megoldást követi? — Ha a kettő független lehet egymástól, akkor ez jelenthet egy diézis meg szinkópa nélküli, valamint egy diézist meg szinkópát és kettős szinkópát is tartalmazó kiadást. Ilyen ikermegoldás, és a kettő szembeállítása meg egymás ellen kijátszása természetesen képtelenség. Ezért kell ezután is óvakodnunk attól, hogy ebben a tekintetben látóköriünk (ismét) leszűküljön.

A kérdés zenei része még, hogy —különösen a Berkesi Sándornak ajánlott példányba— Csomasz Tóth Kálmán egyes zsoltárdallamok minősítését is odaírta. Ezeket Kálmán Lajos többnyire átmásolta a maga példányába, például a 27., 29., 39., 40., 45. zsoltár első sora fölé: *Szép dallam*. Vagy a 31., 41. zsoltár első kottasora fölé: *Igen szép dallam*. Maga Csomasz Tóth Kálmán jegyezte a 130. zsoltár mellé: *Szép!* Nem kapunk választ arra, hogyan őrizhető meg ez a szépség, ha elkezdjük integráns alkotóelemeinek módosítását.